

Részlet a Nagydobszai Graduálból

FEKETE CSABA

A nagydobszai graduál Psalteriuma*

NAGYDOBSZA (Baranya-megye) református gyülekezetének egykor használt kéziratot szertartási könyvét a szakirodalom a XVII. század elejére keltezi.¹ Pontosabban nem határozhatjuk meg, mert a másolóról és a másolásról nincs adat. Külső forrásunk sincs, amely segítene. Az utolsó újrakötéskor emlékeztetőt írtak a kötet fedelére;² ebből is XVII. század eleji leírás következik. A kötetet 1643-ban újították. A napi énekes szertartáson körülbelül egy emberöltőn át sűrűn lapozták. Elhasználódott. Nagykőrösről van adatunk. Ott a sokkal testesebb Öreg graduált, tartós fatáblás-kapcsos és veretes kötésbe, először ugyancsak 1643-ban kötötték. Mégis 1677-ben javított kötésben maradt ránk (később is javították, de hiányzó kapcsait és sarokveretét nem pótolták). Négy évtizedes használat úgy megviselte masszív kötését, hogy ideje volt újítani.³

Papírtáblás kötése van a Nagydobszán használt kéziratot graduálnak. Nem olyan erős, mintha kapcsos és fatáblás volna. Nem kophatott lassabban, mint a többi graduál. A XVII. században még sűrű, XVIII. században ritkuló használat miatt romlását utoljára a XIX. században javították. Közben talán csak egyszer kötötték újra vagy 1700 táján, vagy két-három évtizeddel később. 1800 után kevés peremvidéki református gyülekezetben énekelt a kántor a graduálból; de a Passio és Lamentatio éneklése helyenként megérte a XX. századot.

* Készült a K 69093 OTKA pályázat támogatásával; részletei elhangzottak előadásban is a Miskolci Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszéke és az említett OTKA pályázat résztvevői által Miskolcon, 2008. december 15-én és 16-án rendezett *Szöveggyomáryozódás és nyelvtörténet* című konferencián.

¹ STOLL 2002. 9. tétel. — A tételszám a 2. jav. bőv. kiadásban változatlan. — Lelőhelye: Ráday Könyvtár, kéziratár, K–O. 376. KOZMA–LADÁNYI 1982.

² „A’ Dobszai Ekklesiának ezenn régi időkből való Énekes Könyvét, ebbe a’ Formába, Weidinger Alajos Pétsi Könyvkötő kötötte be, az 1834-ik Eftendőben(en). Előbbi elfakadt borítékján elöl ez a’ Jegyzés állott: Sum per Johannem Dobsza renovatus Anno Domini 1643. Barla Szabó István a Nagy és Kisdotszai egyes. Egyház lelkésze” (előzék). A kötet második felébe 1690–1696 között kanciókat másoltak a XVII. század közepén bekötött üres levelekre. Még egyszer átkötötték. Talán ez restauráláskor tisztázható.

³ BOBROVSZKY 1980. 36.

A kötési adatból is az következik, hogy 1600 táján írták a graduált. Korábban legalább másfél, de inkább két és fél évtizeddel a Batthyány/Óvári/Ráday testvérgraduáloknál.⁴ Mindhármat 1620–1625 táján másolhatták.

A XVII. század közepe utáni kétszeri-háromszori újrakötés, javítás ellenére megviselt állapotú a kézirat. Kiszakadtak és eltévedtek egyes levelei. 1750 után évtizedekig nem szakadt még meg Nagydobszán az énekes szertartásrend, az újrakötés és az elhasználódás ezt tükrözi.⁵

A kötet elején avult, de tudománytörténetileg és kutatástörténetileg érthető véleményeket találunk. Kálmán Farkas a XIX. század végén kölcsönözte az akkor még helyben őrzött graduált, ismertetőt közölt róla.⁶ Majd' fél évszázaddal későbbi a következő bejegyzés. Közkeletű vélekedés: „NB. E nagydobszai nagybecsű graduálnak főforrása a gyula-fehérvári Batthyányi-graduál volt, mert száznál több éneke abból, vagy annak másolati példányából van véve. Sárospatak, 1926. ápr. 13. Harsányi István theol. tanár.” Seprődi János kolozsvári zenetanár tisztázta 1913-ban a Batthyány graduál téves keltezését. 1733-at, Ráday halála évének megörökítését olvasta Volf György 1563-nak.⁷ Van még egy tévesztésre alkalmas szó Harsányi István soraiban. Nem Gyulafehérváron írták, sem nem ott használták a Batthyány graduált; de valóban gyulafehérvári volt az Öreg graduál kéziratosa elődje Bethlen korából, amely aztán elpusztult. Seprődi kortársait a helyesbítést nem indította nézeteik kritikai vizsgálatára. Czegléd Sándor az 1960-as években tisztázta, hogy azonos leíró munkája két másik graduállal együtt, egyazon műhelyben készült, és az 1613-tól gyártott papír víz-jeleinek bizonyossága szerint a XVII. század második évtizedének közepénél hamarabb nem másolhatták az Óvári graduált. Előbb készült a Batthyány, majd végül a kisebb Ráday graduál.⁸ Ennek ellenére a XX. század végén is olvassuk azt, hogy a Bathyány „kódex” XVI. századi. Eleinte Czegléd Sándor is úgy vélte, 1578 utáni, de még a század végé-

⁴ A testvérgraduálok közül az Óvárit nem vizsgálhatjuk, mert teljes Psalteriuma hiányzik megcsonkulása miatt.

⁵ 1752-ben leltári helyesbítést írtak bele: megőrizték és használták istentiszteleten a régi réz gyertyatartókat. — A passiót éneklő kántorok nevét 1681–1750. között jegyezték fel.

⁶ „E könyvet több heteken át vizsgáltam és a jelen korral megismerttettem. Kálmán Farkas Baranya megyében a Sósvertikei ref. egyház ez idei lelkésze. — 1879. Sept. 17.” KÁLMÁN 1881. — Vö. FEKETE 2010A.

⁷ SEPRÓDI 1913., erre STOLL 2. kiad. is hivatkozik.

⁸ CZEGLÉDY 1961. CZEGLÉDY 1963. CZEGLÉDY 1978.

ről való.⁹ Harsányi István sárospataki tanár és könyvtárigazgató (kortársai-val) azt a hiedelmet vallotta, hogy a Batthyány-graduál valamennyi protestáns énekeskönyv őse.

Az alábbi áttekintés a Nagydobszai graduál *Psalteriumában* a bibliai prózazsoltárok szövegének hagyományozására összpontosít.

A graduál ma a Zsoltárok könyve mintegy negyedrészt tartalmazza. Szövege zömében azonos a Batthyány/Ráday graduáléval, vagy igen hasonló forrásból való. Később másolt graduál nem lehet forrása a korábban másoltaknak. A Nagydobszai graduál forrása bővebb volt. Csonkult, mégis több tétel van benne, mint a Batthyány/Ráday graduálban. Most például a 119. zsoltár egyetlen szakasza sincs meg. A valószínűleg nem befejezetlen kötetben eredetileg bővebb lehetett a választék, antifónák utalásaiban — többek között — a hiányzó 119. zsoltár szakaszaira hivatkozik az egykori liturgus vagy kántor.

A Nagydobszai graduálban ma található zsoltárok a következők: 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 13, 15, 16, 19, 22, 23, 31, 33, 36, 43, 45, 47, 49, 51, 52, 54, 55, 57, 67, 72, 96, 110, 111, 114, 117?, 118, 127, 130, 132, 144, 146. Összesen ez harminchét zsoltár, valamint a Canticum Zachariae, Canticum Mariae, Symbolum Athanasii.

A Batthyány/Ráday és Nagydobszai graduál zsoltárszövegeiben azonoságok mellett apróbb és jelentősebb eltérések is vannak. Feltételezzük, hogy a

⁹ XVI. sz. 2. fele. STOLL 6. tétel. — A hagyományos keltezés a 2. jav. bőv. kiadásban változatlan. — BROCKHAUS szerint: „1556–1563; a magyar graduál-irodalom legfontosabb 16. sz.-i kézírata” (2. köt. 62). CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN 1979-ben CZEGLÉDY 1978-ra válaszul írta: „Nézetem szerint a Batthyány-graduál fiatalabb volta [...] leginkább zenei megbízhatósága miatt is alig valószínűsíthető. [...] Hogy a Batthyány-graduált 1948-ban az akkoriban általános nézet szerint énekeskönyvünk még a század közepéről keltezi, az érthető. Ennek kiigazítása azóta több ízben és több menetben megtörtént. Az énekeskönyv 1963. évi kiadásában a XVI. század második felét, majd »Dicsérvételek az Urat« című könyvben [Budapest, 1971. 244.] kézíratos graduáljaink keletkezéséhez »az 1570-es évek óta« kormeghatározást adtam meg.” Hangjegyes szertartási könyveink. = CSOMASZ TÓTH 2003. 333.

Batthyány/Ráday graduált a Felvidéken,¹⁰ a Nagydobszait pedig valahol a Délvidéken (Baranyában a Drávaszögben vagy a Szerémségen?) másolták¹¹ alkalmilag, irnokok, vagy inkább iskola nagydiákjai és kántora. A szövegek többségének azonosságából két dolog következhet. (1) Vagy fokozatosan egységesültek a protestáns szertartásban elhangzó zsoltárok szövegei a XVI. század második felétől. (2) Vagy pedig a fő források száma nem volt nagy. Kétségtelenül nem volt egyetlen ősforrása sem a graduáloknak, sem a Zsoltárok könyve szövegeinek, ahogyan ezt eldöntött ténynek tekintették a föntebb idézett régi vélekedések. Lehetett volna (egyik) közös forrás például Bencédi Székely István vagy Heltai Gáspár Zsoltárkönyve, de úgy látszik, a kevés példányban megjelent könyvek ismerete és használata szűk körre korlátozódott. Huszár Gál egyiket sem ismerte nyomtatott graduáljának készítésekor, talán Székely István zsoltárainak kéziratos alakban terjedő változata jutott el hozzá Kálmáncsehi Márton egyes zsoltárai mellett. Néhány zsoltárt nyomtatás közben szerzett meg, ezek forrásáról nem szól. Az alább előtárt egyezések és eltérések ehhez a háttérhez igen hasonló állapotot szemléltetnek.

Két zsoltár szövege, amelyet alább olvasunk (132, 144) nyelvjárási eltéréseket mutat, de azt is, hogy egyes zsoltárok lényegi azonossága nyilvánvaló. Válogatott szemelvényekben látjuk az azonos szövegű zsoltárok apróbb különbségeit. Ezek részben a források eltérő ágára utalnak. Arra is rámutatnak, hogy gyakran nem számolhatunk tudatossággal, szerkesztéssel, helyesbítéssel, hanem inkább a forrás (források) szoros követésével, gépies másolásával. Annymira, hogy a nyilvánvaló hibák korrigálása is elmaradt. A graduálokban ez általános. A szertartási könyvek mintegy iparos-irnoki előállításuk lebeghet előttünk. Ennek a hagyomány örökítése nem tudatos célja volt, hanem akaratlan velejárója.¹² A középkori írásműhelyek utódaitól mást nem várhatni.

¹⁰ Feltehetőleg „Nyitra, Hont vagy Nógrád megyei írásműhelyben készült, ott, ahol Huszár Gál 1574-es énekeskönyve vagy egy arról készült másolat, esetleg egy korábbi változat rendelkezésre állt”. FERENCZI 1997. 30.

¹¹ Közös vonása a Bélyei, Csurgai, Kálmáncsai graduállal az ő-zés, s néhány ének megléte vagy hiánya. Tolnai Barbély István (kb. 1580–1631) prédikátor fiának, Tolnai Borbély (Razor) Gergelynek (c1610–post1677) az éneke a Csurgai és a Bélyei graduálban maradt meg. Szerzője Pápán rektor, majd Sellyén, Szőnyben, stb. prédikátor és esperes volt. Kiadása FEKETE 2011b. 188–190.

¹² FEKETE 2010b.

Tudatos gyűjtés, hasonlítás, hiánypótlás, szerkesztés és válogatás, amelyet Huszár Gál vagy Keserői Dajka János elvégzett, igen ritka volt. Ehhez egynél több forrásnak kellett állandóan a leíró, másoló rendelkezésére állnia. Írnok, jegyző, szépíró nagydiák vagy kántor nem tarthatott több nyomtatott és írott graduált a tékájában, a helyi templom könyvei között is ritkán talált egynél több magyar liturgikus forrást; ezért általában az lehetett a helyzet, hogy ha akart volna, akkor sem volt miben válogatnia. Felhatalmazás csak tekintélyes prédikátoroknak járt. Közülük azokhoz köthető megrendelés, vagy a másolás irányítása, akik zeneileg is jártasak voltak (mint Szegedi Kis István).

Négy nagyrészt eltérő (más eredetű) zsoltárt is találunk a Nagydobszai graduálban, melyek nem közösek a Batthyány/ Ráday¹³ graduállal: 52, 72, 111, 114. Van egy — eredetileg dividált (szertartásos éneklésben ketté osztott) — zsoltár (118). Szövege módosult; keveredhetett a liturgikus használat folyamán. Ezt csupán nyomtatott fordításokhoz hasonlíthatjuk, nincs meg a Batthyány/Ráday graduál Psalteriumában.

Első példánk, a 132/131. zsoltár (*Memento Domine David*) szemlélteti a szövegbeli szoros azonosságot. A Batthyány graduált mikrofilmről és betű szerint idézem. Azért nem Volf kiadásából, mert az ő átírása csak látszólag és részben betű szerinti. Egyes betűket átírt a XVI. századi nyomtatott könyvekben szokásos módon; ezzel (szándéktalanul) erősítette azt a tévhitet, mintha eltérne ebben is a későbbiektől a Batthyány graduál. Ez alaptalan.

A 132. zsoltár hiányzó másfél verse nem a krisztianizáló bővítmény elhagyása, a zsoltár többi részében ezek mind megmaradtak (különösen az 5. és 13. versben), ez a hiány közönséges (javíthatlan) másolási hiba. Az egyezés szövegben csupán néhány szószerkezet cseréje vagy némi módosulása történt a nyelvjárási különbségek mellett. A szövegi eltérések egyéb példái összegezve következnek.

¹³ Két testvérgraduálra támaszkodhatunk, mert az Óvári graduál (STOLL 10.) nagy mértékű megcsonkulása miatt egyetlen zsoltárt sem tartalmaz.

BATTHYÁNY/RÁDAY GRADUÁL

Meg emlekezzel Ur Iften Daidrul: Es ő neki minden engedelmeffegeről.
(2) Ki meg eskűvek az ő Uranak Iftenenek: Es fogadaft tön az ő Uranak Iftenenek ezt monduan.
(3) Be nem meg'ek az en hazamnak hajlekaban: es nem meg'ek az en ag'amra.
(4) Alomra fem boczatom fzeimeimet es fzmöldökömet fzunadozafra:
(5) Es feiemet nugodalomra.
Miglen helt nem zerzek az Űr Iftennek: Es hailekot az kerezteneknek Iftenenek
(6) Ime latok neki helet fidofagban: Meg talaltuc neki hel'et az pogan nepek között
(7) Be mennwnc az ő hailakaban: Hol immattatic mint bizon Iften mint bizon ember.
(8) Kel' fel Űr Iften az örök nugodalomra: Az te igaffagod fzerent es az te fzentfeges emberfeged fzerent.
(9) Az te papid oltozzenek fel igaffagban: Es az te fzentid öruendezzenek.
(10) Az te fzolgnadnac Daid kiralnak tot fogadafodert: Meg mutafđ mi nekwnk az te fzent fiadat.
(11) Igaffagos eskűwest tön az Ur Iften Daid kiralnac es meg nem czalatek ő benne
Az te magzatodbol tefzek feiedelmet az te birodalmodra
(12) Ha örizendik az te fiaid az en paranczolatimat kikre tanitom őket: Meg az fioknak fiais mind öröckön öröcke uralkodnac az te birodalmodbā
(13) Mert valazta az Ur Iften

NAGYDOBSZAI GRADUÁL

Megh emlekőzzel Ur Jñ Davidrol:
Es ő neki mindön engödelmefsegeről.
Ki meg eskűvek az ő Uranak Iftenenek: Es fogadaft tön a3 ő Uranak Iftenek ezt mondvā
[B]e nem meg'ők az en hazamnak hailekaban:
Es nem meg'ők a3 en ag'amra.
Alomra fem boczatom f3ómeimet es f3ómöldökimet f3unn'iadafra:
Es feiemet niugodalomra.
Miglen helt nem f3örzök az Űr Iftennek: Es hailékot a3 kereztienőknek Iftenenek
Ime latok neki heliet Sydofagban:
meg talaltok heliet az pogany nepek kőzöt neki.
Be menniünk az ő hailekaban:
hol imattatik mint bizony Iften s bizony embör.
Kely föl Űr Iften az örök nyugodalomra: a3 te igafsagod fserint es a3 te f3entfegős embörfegöd fserint.
Az te papiaid öltőzzenek föl igafsagban: Es a3 te f3enteid örvendőzzenek.
A3 te f3olgnadnac Daid kiral'nak töt fogadafodert: meg mutafđ nekünk a3 te f3. Fiadat.
Igafsagos eskűveft tön a3 Ur Iften Daidnak es meg nem czalatek ő benne:
a3 te magzatodbol te3ök feiedelmet birodalmodra.
Ha örizendik a3 te fiaid az en paranczolatimat kikre tanitom őket : megh az fioknak fiais mind örökkön örökke uralkodnak a3 te birodalmodban
Mert elvalazta a3 Ur Iften a3 kereztienőket: Es

az kereft'eneket: Es valazta öket hog' lakoznek ö bennec.	valazta öket hog lakoznek ö bennök.
(14) Ez az en nyugodalmam öröckön öröcke. It lakozom mert magamnak valasztottam ötet.	Ez az en nyugodalmam örökkön öröcke: Itt lakozom mert magamnak valasztottam ötet.
(15) Oefzueg'eket közföttetek meg aldua meg aldok: Es az fzegeu'eket ken'erne büufegeuel meg elegitöm.	Özveg'öket közföttetök meg aldvan meg aldok: Es az fzegeu'öket keniernek büfsegeuel meg elegitöm.
(16) Az ö papiait idueffegbe fel öltöztetem: Es az ö fzeu'et öruendezeffel öruendöznek.	Az ö papiait iduöfsegeben fel öltöztetöm: az ö fzeu'et öruendözseffel öruendöznek.
(17) Ot en ki terieztem Daudid kiral'nak ha- talmat: Szerzek vilagoffagot az en Chriftufomnac.	Ott en ki terieztem Daudid kiralinak hatalmat: föörzök vilagofagot az en Chriftufomnac.
(18) Minden ellenfegit neki meg fzegeu'item: Es ö raita otalmul lefzen az en fegitfegem. Diczöf:	Minden ellenfegit neki meg fzegeu'itöm: Es ö raita oltalmul lezön az en fegetfegem. Dicz.

Következő példánk a 144/143 (*Benedictus Dominus Deus meus qui docet manus meas*) zsoltár az eltérés más módját adalékolja. A fordítás azonos, de az eltérő igealakok korábbi forrás helyenkénti javítására utalnak. Ez valóban lehet szerkesztői beavatkozás.

BATTHYÁNY/RÁDAY GRADUÁL

Aldot legen az en Urā Istenem:
ki igazgatta kemenfeges hadakban
az en kezeimet.
(2) Az ö irlgalmassagabol vag'on
nekem eletem: ö erőffit
engemet es minden vezedelemből
meg fzebadit. Az Ur Istenben bizom mert ö
ennekē otalmam: w teši az nepet engedelmeffe
az en birodalmambā
(3) Uram Isten miczoda hafzon vag'on az
emberben hog' keduedbe vezed ötet: Es il'
zorgalmatos
vag ö felöle.
(4) Az ember hafonlatos minden hiufaghoz: Es
az ö eletenek napia
mint az arn'ek hamarfaggal
el mulik.

NAGYDOBSZAI GRADUÁL

Aldot leg'en az en Urā Istenem:
ki igazgatt'a kemenysegös hadakbā az en
kezeimet.
Az ö irlgalmassagabol vag'on
ennekōm eletöm: ö erőffit meg engemet es
minden vezödelömbööl megh fzebadit. Az Ur
Istenben bizom
mert ö ennekōm oltalmam: ö tezi az nepet
engedelmeffe
az en birodalmamban.
Uram Isten miczoda hafzon vag'on az
embörben hog' kedvedben vezöd ötet: Es ily
fzorgalmatos
gondot vijfz ö rola.
Hafonlatos az ember minden heufaghoz: az ö
eletenek napia mint imez arnyik
hamarfaggal

(5) Uram Isten nifd meg az eget
es fzal' le ez földnek zinere: Roncz meg
kereftzenidnek ellenfegit es ted femmive öket
mint az twnek fwftit.
(6) Boczas men' wtö köuet reaioc
es puzticz el öket: Löd meg öket
az te niladdal hog' el vefzenek.
(7) Leg' fegifeggel ennekem az te magos
fzekedböl : Szabadicz engemet il' nag sok
vezedeléböl es ellenfeginknec töretöl.
(8) Kiknek az ö fzaik minden hitfagra
nyilatkozik: Es az ö hatalmok minden
gonoffagra vag'on.
(9) Ur ften ha ig' teiende3 en velem uy
diczeretet enekle en te neked :
Minden vigaffaggal
halakot adok en te neked.
(10) Te adz minden kiral'oknac
erös gözedelmet: Te mentez meg engemet te
fzolgadat
ellenfegimnek töretöl.
(11) Szabadicz meg engemet ellenfegimnek
kezekbol: kiknek bezedek czak bwn es
hatalmok
minden gonoffagra meg'en.
(12) Hog' az mi fiaink neukedheffenek
iffiufagokban:
Mint emez uyonna wltetet
fzölö vefzö.
Es az mi leanink ekeffek leg'enek:
Mint templomokban es kiral'oc hazanal zokot
lenni.
(13) Bwuecz meg az mi hazainkat
minden gazdagfagal: Es adgad hog' nag'
böufeggel minden
elefeginc zarmazzonac.
Sokafits meg az mi iuhainkat:
(14) Es köuereicz meg mindē ökreinket.
Eröfšits meg hazainkat hog' el ne romollanac:
Veg' ki minden haborufagos es firalmas
bezedet az mi varraffinkbol.
(15) Bodognak mong'ak az nepet kiknc ezec | el mulik.
<i>Uram ften nifd meg a3 eget es f3al le a3
földnek finere: roncz meg kereztenidnek
ellenfegit es tód femmive mint az fűftöt.
Boczas meny ütö követ reaiok
es puztitfd el öket: Lúd meg öket
az te nyiladdal hog' el vezzenek.
Leg' fegetfeggel ennekem a3 te magos
f3eködböl: f3abadicz meg engemet ily nag' fok
vezödelömböl
es ellensegimnek töretöl.
Kiknek a3 ö f3aik minden heif3agra
nyilatkozik: Es a3 ö hatalmok minden
gonofsagra meg'on.
Ur ften ha ig' teiende3 en velem uy
diczeretöt enöklök en te neköd:
mindē vigaf3aggal
halakat adok en te neköd.
Te adc3 minden kiralioknak
erös gö3ödelmet : te mente3 meg engemet te
f3olgadat
ellenfegimnek töretöl.
Szabadicz megh engemet ellenfegimnek
ke3ökböl: kiknek bezedök czak hamif3agh es
hatalmok
mindön gonofsagra meg'on.
Hog' az mi fiaink
neveködhefsenek iffiufagokban:
mint ime3 uyonna ültetöt
f3ölö vef3f3ö.
Es a3 mi Leanyink eköfülhefsenek:
mint templomokban
es kiraliok hazanal f3okot lönni.
Bövic3 meg a3 mi hazainkat
minden ka3dagfaggal: Es adg'ad hog'
mindön eledelink
büf3eggel f3armazzanak.
Sokafic3 meg a3 mi juhainkat:
Es köveric3 meg mindön ökreinket.
Eröfšic3 meg ha3ainkat hog' el ne
romollianak: veg' ki minden haborufagos es
f3yralmas bezedöt a3 mi Varafunkbol.</i> |
|--|---|

aduan vadnac: De bizon'ara boldog az a nep
mellet az Ur Iften öríz es otalmaz.

Diczőf: Mi:

*Bodogoknak mong'ak az nepet kiknek ezők
aduan vadnak: de bizonyara boldogfagofb az
nep az melliet az Ur Iften öríz es otalmaz.
Diczőfsegh.*

A zsoltár szövegének apró nyelvi különbségeire néhány szemelvény elegendő. Többségüket idézem, hogy kiemelkedjenek a jelentékenyebb módosítások, illetve hogy a hagyományozódás bonyolult folyamatát jobban szemléltessék. A Batthyány/Ráday graduál adata az első, ~ után a Nagydobszai graduálé. A versek számát Volf (Nyelvméltár XIV.) szerint adom meg.

Többször cseréli a közelre és távolra mutató névmást: *Ennek ~ Annak* (1,5; 2,10); *Annac felette ~ Ennek felette* (16,9); *annak ~ ennek* (7,5); *Akkeppemn ~ Ekkeppen* (49,15). Láthatjuk, a változtatás nem következetes. Lehet némelyik íráshiba. Következésként eltérő szóalakok: *pedig ~ kedigh* (6,6; 7,10), *kediglen ~ peniglen* (2,6); *pedig ~ penig* (55,17).

A szöveg bővítése történt helyenként jelző, határozószó, vagy egyéb toldalék hozzáadásával: *vag'on bizodalma ~ vag'on minden bizodalma* (1,2); *szaggassuk el ~ Szaggassuk el vgmond* (2,3); *heg'eröl ~ heg'erül Syonrol* (3,5); *orozlanoc ~ eh orozlaniok* (22,14); *ez vilagon ~ ez belős vilagon* (32,8); *szere* *~ kit valazta szere* (47,5); *raitam ~ en raitam* (51,3).

Rövidítésre kevesebb a példa; ez jelző, határozó, igekötő elhagyása: *el szakattak ~ szakattak* (1,6); *vadnak mind öröcke ~ vadnak* (16,15); *fel kiáltunk ő hozzaia ~ föl kyalto* (4,4); *minden fele ~ minden* (4,8).

Módosult néhol a szórend: *szent hegemre Sionra ~ heg'emre sent Syonra* (2,6); *El tauozzatok ~ Tavo3zatok el en ülem* (6,9); *Czak hog ~ hog' csak* (32,21); *aldg'ön meg ~ meg alg'ö* (67,2);

Ritkán szócsere történt: *minden nemzetsegi ~ minden magzati* (22,28); *egg'wt ~ eg'etemben* (49,11); *tifztelettel ~ tisztósséggel* (95,9); *tekinteti elöt ~ ő elötte* (95,9); *ö akaratt'a ~ ü hatalma* (147,10).

Számbeli és személybeli eltérés: *tudoman'at ~ tudományokat, tudoman'oc ~ tudomania* (19,3–4); *fokafagat ~ fokafagokat* (147,4).

Szószerkezet, vonzat, igekötős szerkezet eltérése: *pajfom ennekem ~ pais en elöttem* (3,4); *nag'fagaban ~ nag' volta miat* (6,2); *neked vallaft ~ rolad vallaft* (6,6); *arn'ekaban fem felek ~ arnyikabannis nem felök* (23,4); *Iftenhöz ~ Iftennek* (57,3); *fogatkozik el ~ fog'atkozik megh* (110, 3).

Igealak (igemód vagy igeidő) eltérése: *elegednek ~ elegőznek* (22,27); *bizom ~ biztam* (31,2); *maradnak ~ maradhatnak* (49,12); *lako* *nam ~ lak-*

nam (55,8); *fogadg'a ~ fogada* [=fogadá] (canticum Mariae); *magafztaltatal ~ maga3taltatol* (110,6).

Szöveghibás a Batthyány/Ráday graduál néhol, helyes a Nagydobszai graduál: *erőffeget ~ örökfegőt* (8,3); *kerefitek ~ követitők* (4,3); *nag' zöngessel ~ nag' szentseggel* (33,3); *viga3fagnac elegfege ~ viga3fagnak ekő3sege* (15,11). Olvasati hiba van Volf György kiadásában (Nyelvemléktár XIV): *Az Jttenel talaltatik fetetfeg* (3,9). Helyesen: *segétség (segítség)*.

Apróbb (elhanyagolható) eltérések zsoltáronként vannak. Ezek az ismételt újramásolás közben keletkeztek. A leírónak általában más forrása nem volt, azzal bízták meg, hogy az elrongyolódott kéziratot újítsa meg (renoválja), írja le ismét szóról szóra úgy, ahogy van. Vagy másolja a mintapéldányt. Igényesebb javításra nem is lehetett képes, ha csak önmaga jelentős műveltségű liturgus nem volt, rangjához illő könyvtárral és tekintéllyel, vagy ha ilyen prédikátor írta elő és irányította a munkáját.¹⁴ Egyes zsoltárok szövegéből versek maradtak el, vagy ezek összevonása, cseréje történt; ilyenek a folyamatos újramásolás közben egyszer elkövetett, és később javítatlanul maradt tévesztések, nem tudatos változtatások. Mind ellene szólnak annak, hogy a másolót egyben szerkesztőnek tekintsük. Ilyen tévesztés van a 16/15. zsoltárban (*Conserve me Domine quoniam speravi in te*). A Nagydobszai graduálból a teljes 5. vers hiányzik. A 7–8. verset hiányosan, tipikus másolói tévesztés miatt összevont alakban találjuk:

BATTHYÁNY/RÁDAY GRADUÁL

(7) *Aldom az öröcke valo Iftent az ki nekē
tanacztot ad: Ennek felette eczaka is tanitnak
engem
az en vefeim.*
(8) *Az öröcke valo Iftent mindenkoron en
előmben tamafztom: Mert iob kezē felől vag'on
ennekem
hog' meg ne indullac.*

NAGYDOBSZAI GRADUÁL

Aldom az öröcke ualo Jftent
[... — a vers fele hiányzik!]

*mindönkoron en elemben tamaztom:
mert iob kezem felől vag'on ennekem hog'
megh ne indull'ak.*

Hasonlóan a 13/12. zsoltár (*Usquequo Domine oblivisceris me*) 2–3. versét másolási hiba csonkította meg:

¹⁴ FEKETE 2009c.

BATTHYÁNY/RÁDAY GRADUÁL

(2) *Miglen forगतoc tanaczokat
az en elmemben :*
Es miglen g'ötri fziuet ez munka,
(3) *es miglen hatalmaznac raitam
az en ellenfegim.*

NAGYDOBSZAI GRADUÁL

*Miglen forगतok tanaczokat elmembe eyel es
nappal:*
*Es miglen hatalmaznak raitam
a3 en ellenfegim.*

Szövegromlással, a filológiai igényes ellenőrzés hiányával magyarázhatók a kifeledett szavak és versek. Van néhány tartalmi, teológiai változtatás is. A 45/44. zsoltár (*Eructavit cor meum*) egyik verse eltérő — krisztianizáló — a Bathhyány graduálhoz képest:

BATTHYÁNY/RÁDAY GRADUÁL

(16) *Vitetnek nag örömmel es nag uigaffaggal:*
hozattatnac az kiralnac hailekaiglan.

NAGYDOBSZAI GRADUÁL

Vitettetnek a3 hű lelkök a3 meniei kiralinak:
*Es a3okkal eg'etemben
minden kereztienők.*

Az 51/50. bűnbánati zsoltár (*Miserere mei Deus secundum magnam misericordiam tuam*) 9. versében a mondatrend átalakult, nem mond *izsóp*ot (*asperges me hyssopo*). Véletlen módosítás? Csakhogy ez a vers is, a zsoltár záróverse még inkább erőteljesen krisztianizál, és a protestáns dogmatikai felfogást tódítva parafrázeál, nem fordít. Az áldozatot (*acceptibies sacrificium iustitiae oblationes et holocausta*) sem, és az áldozati állatot, tulkot sem nevezi meg (*imponent super altare tuum vitulos*), hanem körülírással helyettesíti:¹⁵

BATTHYÁNY/RÁDAY GRADUÁL

(9) *Hincz meg engemet ifoppal es meg tiztulok:*
*Mojs meg engemet az te vereddel es feierb lefzek
az honal.*

...

(21) *Ackoron haladatoffagbol az te oltarodon
aldozatot tefznek te neked:*
Az ő igafsagoknak ieg'et kwlfő-kepennis meg

NAGYDOBSZAI GRADUÁL

*Hinc3 megh engemet a3 te vereddel
es meg tiztulok: mojs megh engemet
es feierb le3ók az hònal.*

...

*Akkoron halaadafokbol a3 te oltarodon
aldozatot te3nek: az ő igafsagoknak ieg'eit
kwlfőkkeppennis*

¹⁵ Az Öreg graduálban is így található, Keserői Dajka János nem módosította a Vizsolyi Biblia szerint. Vö. FEKETE 2003. 167–174. — Ugyanez MOLNÁR–NAGY 2003. 139–147.

mutattak te neked.

| *megh mutatt'ak te neked.*

A 95/94. invitorium-zsoltár (*Venite, exultemus Domino*) 11–12. verse szintén egyező a két graduálban, de a Nagydobszaiban (s korábbi forrásban) két vers felcserélődött.

Olyan zsoltárokat, részleteket láttunk eddig, melyek eltérő részletek ellérére csaknem azonosak, vagy igen hasonlóak. Vannak olyanok is, amelyek szövegileg nem mondhatók egyazon fordítás változatainak.

Négy zsoltár nagyrészt vagy helyenként teljesen eltérő fordítás: 52, 72, 111, 114 (a héber számozás szerint). Forrásuk (fordításuk eredete) ismeretlen. A 114. zsoltárnak a szintén délvidéki Bélyei graduálban¹⁶ egynémely részleteit tekintve hasonló, de egészében a Nagydobszai graduálétól mégis eltérő változata maradt meg. Lehetett a 17. század derekán élő helyi protestáns hagyomány, részben ennek alapján írták le (újra) a megrendelt graduálokat diákokkal vagy mesterekkel. A késeiekhez tartozó Bélyei graduál szövegei¹⁷ nem fogadták el kivétel nélküli norma gyanánt az Öreg graduált, a zsoltárok fele mégis a Vizsolyi Bibliával és az Öreg graduállal azonos. Egyidejűleg változatlanul követi a többi zsoltár a kéziratosságot. Mégis elmozdul a XVII. század elejéhez képest a norma kérdése. Mikor a Nagydobszai graduált írták, még nem létezett az Öreg graduál egységesítő törekvése. Ez fokozatosan alakult, lassan érvényesült, bár elkezdődhetett a XVI. század vége felé. Református zsinataink nem fogadtak el központilag kötelező liturgiai normát, sokáig nem támaszkodhattak magyar Bibliára sem. A közösség és a zsinatok ragaszkodtak a kialakult (a késő középkorból örökölt) szertartáshoz, ha nem ellenkezett a (latin) Bibliával. Szakrális szövegek örökítése általában konzervatív, változatlan megőrzésre tör. Ezzel ellentétben a Bencédi Székely Istvánra, Huszár Gálra, Melius Juhász Péterre és kortársaikra jellemző törekvés a pontosításra, a hagyományos zsoltárszövegek hebraizálására, igazítására. Erre Horváth Cyrill mutatott rá egy évszázada,¹⁸ de az ő felfogá-

¹⁶ STOLL 2002. 64. — A hagyományostól eltérő értékelésre vö. FEKETE 2009.

¹⁷ Zömében 1642–1644 években írták, a zsoltárokból 1653-as év is található, ez lehet a díszes kezdőbetűk kifestésének ideje.

¹⁸ HORVÁTH 1905.

sát is színezte az a meggyőződés, hogy ősggraduálunk a Batthyány-„kódex”. A protestáns graduálok zsoltárainak nagyobb részében a hebraizálás csak kivételesen érvényesült,¹⁹ az Öreg graduálban sem, sőt a Vizsolyi Bibliában sem volt kizárólagos. Ezek meggondolásával vizsgáljuk át a teljesen eltérő zsoltárokat.

Az 52/51. zsoltár (*Quid gloriaris in malitia qui potens es*) sorszáma hibás. Nem javították a később használat során sem a Nagydobszai graduálban: LV. A másoló az tévesen olvasta az LII. számot. Ez az apró figyelmetlenség sem tudatos és ellenőrzött másolásra utal.

Alább egyes szavak nem eredhetnek másolási pontatlanságból, csupán változtatásból, fordítási javításból, szövegromlásból.

BATTHYÁNY/RÁDAY GRADUÁL

(3) Oh gonofz ember miért diczekedel az gonoffagban ki hatalmas vag' az hamiffagban: Nem tudode hog' az Iftennek irgalmaffaga meg all mind öröcke.

(4) Az te nelued egefz napon hamiffagot fzöllöt: Mint eg' eles borotua tettel alnokfagot.

(5) Szeretted fzollani az gonoffagot inkab hog fem mint az iamborfagot: Es az hamiffagot inkab Hog' fem mint az igaffagot.

(6) Oh alnokfagnak nelue: Te fzeretted fzollani az vezedelmes bezedet.

(7) Annak okaert meg ront teged az Ur Iften mindenestol fogua: Meg tör teged es ki fzakaszt az kerefzt'enek közzwl, es az te magfzatidat el uefzti az előknek földeröl.

(8) Ezt lattak az igazak es felik az Ur I ftent: Es meg neuetik az gono fz embert ezt monduan

(9) Eze az gonofz ember: Az ki nem bizot az Ur Iftennek fegitfegeben.

NAGYDOBSZAI GRADUÁL

Oh gono3 ember miért diczeköddöl a3 gonofsagban ki hatalmas vag' a3 alnokfagban: nem tudode hog' a3 Ifteñek irgalmafsaga megh marad mind öröcke.

A3 te eletöd egefz napon hamífsagot gondol: Es nielked mint a3 elős borotva fól alnokfagot. Szeretted follani az gonofsagot inkab hog' nem mint az iamborfagot: Es a3 hamífsagot inkab

hog' nem mint a3 igafsagot. Oh undok förtelmes alnok nyelvő: a3 ki fseretöd bezelleni a3 veződelmes bezedöket.

Annakokaert meg ront tegöd az Ur Jñ mindenestül fogvan: Es ki f3akazt tegöd az kerez3tienők közzül.

A3 te magzatidat el vez3ti. a3 igazaknak földeröl.

Ezt meg latt'ak a3 igazak f-felik a3 Ur Jftent: Es meg nevetik a3 gono3 embert ezt mondván.

E3 am-ama3 gono3 embör: Ki nem bizot a3 Ur Jftenben.

¹⁹ A héberrel nem hasonlította, romlásnak vette BOROS 1903. Parafrázisokig ívelnek a fordításfajták. A keresztyén szabadság általában nem járt filológiai pontossággal. Huszár Gál latin incipitet illesztett a parafrázisok és strófikus zsoltárok elé is, azonos rangúként.

De bizot az ő gazdagfaganak fokafagaban: Es hatalmaffa löt az hamiffagban.	<i>De bizot az ő gazdagfagaban: Es hatalmaffa löt az ő hamiffsagaban.</i>
(10) En kediglen mint eg termő olai fa az Ur Iftennek hazaban vagic:	<i>En penig vag'uk mint eg' termő olai fa az Iftennek hazaban:</i>
Es bizom az Ur Iftennek irgalmaffagaban mind öröcke.	<i>Es bizom az ő irgalmaffagaban mind öröcke.</i>
(11) Halakot adoc en te neked Uram Iften mind öröcke hog eckepen czelekedtel: Es varok legitfeget	<i>Halat adok en te neked Uram Iften hog' eckepen czelekedtel:</i>
az te fzent neuedtol mert igen io te benned bizni az kerefzt'eneknek tekinteti elöt.	<i>Es varok fegetseget az te fzent nevedtül mert igazan io te benned bizni Ur Iften.</i>
ditfő: mi:	

Diczőfegeh &c

A 72/71. zsoltár (*Memento Domine David*) szövege legtöbb helyen teljesen azonos a két graduálban. Nyelvi és/vagy teológiai korrekciók a helyenkénti eltérések, nem másolatása során keletkezett változatok vagy hibák. Tudós prédikátorok *hebraizálása* a latinból készült parafrázis jellegű részletekben szó-cserékre, másutt értelmező betoldásokra vezetett, a zárórész krisztianizáló függelékmondata elmaradt. Ez a két egymás melletti változat a datálás és viszonyítás nagy gondjára mutat. Szövegromlás-e a Nagydobszai graduál változata? Ha valóban XVI. századi volna és a későbbi graduálok végső eredője volna a Batthyány graduál, igent mondhatnánk. Ámde nem így van, sőt mivel a Nagydobszait másolták korábban, a Batthyány graduálba az időközben megjavított változat kerülhetett volna a régiesebb helyett. A hagyomány más-más ágához tartozik a két graduál. Bizonyos szövegi hasonlóság eltérő fordításokban is természetesen adódik abból, hogy az alapjuk ugyanaz a bibliai zsoltár, amelynek szövege, fordításának egyes nyelvi hagyományai a reformáció előtt már megformálódtak.

BATTHYÁNY/RÁDAY GRADUÁL

(2) Vr Iften az te iteledet adg'ad az kiral' Chriftufnac:
Es az te igaffagodat az Daudid kiral' fianak
Hog' itell'e az te nepedet igaffagban: Es az te n'omorultidat
igaz törüennel.
(3) Az heg'ek hozzonac bekefeget az te nepednek: Es az halmok igaffagot.

NAGYDOBSZAI GRADUÁL

*Űr Iften az te iteledet Adg'ad az kiral'nak:
Es az te igafsagodat az kiral' fianak.
Hog' itellie az nepet
igafsagban: Es az fegeniöknek
törvent tegön iteletben.
Az heg'ek hozzanak az nepnek bekefeget: Es az halmok igafsagot.*

(4) Had itell'e meg az nomorultakat
az nepek közöt:
Segitfe meg az fzezen'eket es roncza meg az
patuarkodokat.
(5) Tegedet tífztelnek mig az nap es hold
lefzen: Mind
nemzetfeegről nemzetfegre.
(6) Le fzał mikeppen az harmat az g'apiura:
Es mikeppen az fzapor
effő az földre.
(7) Az ő ideieben viragfzik az igaz ember: Es
nag' bekefeg lefzen
miglen az hold meg fzwnik.
(8) Es uralkodik eggik tengertől fogua a
mafik tengerig:
Es az fölfő uiztől fogua
mind az földnek hataraig.
(9) Meg haiolnak ő előtte
az kic az pufztában lakoznak:
Es az ő ellenfegi mind
az földig meg alaztatnac.
(10) Az kiraloc kic az tenger fzigeteben lak-
nak aiandekokat hoznac: Az Arabiabeliek es
az febabeliek adoman'okat be mutattak.
(11) Es imadgak ötet mind kiralok:
Minden nepek
fzolgalnak ő neki.
(12) Mert meg fzaaditt'a ő az fzeget az ki ő
hozza kialt: Es az n'omorultat kinek ninczen
g'amola.
(13) Könörwl az fzegezen es az n'omorulton:
Es az n'aualafoknac lelkeket idueziti.
(14) Alnokfagtul es erőfzaktul meg fzaaditt'a
az ő lelkeket: Es azoknac verec dragalatos
lefzen
az ő fzeleinek előtte.
(15) Es öröcke el es az arabiabeli aranbol
adnak ő neki: Es fzwntelen efedeznek neki
naprol napra
fel magafztall'ak ötet.
(16) Es böwfeggel leszen az gabona ez földön
es az hegeknek teteien

Megh iteli a3 nep közöt
a3 nyomorultakat: meg tartia
a3 fegeenyöket es a3 patuarkodokat
meg rontia.
Felnek teged mind öröcke:
mig a3 nap es hold
vilagofkodnak a3 eghón.
Le fall a3 Chriftus mint kies efső a3 lekazalt
tarlora: Es mint a3 zapor efső a3 földnek megh
fjyofitafara.
Viragzik a3 ő ideieben a3 igazsagh: Es migh a3
hold meg fűnik
bevölködik a3 bekefsegh
Es egg'ik tengörtul fogua
mas tengerik uralkodik:
Es a3 folio viztul fogvan
mind a3 földnek hataraigh.
Ő előtte le burulnak
a3 puztában lakozok:
Es a3 ő ellenfeghi
a3 port nyallyak előtte.
A3 ffigetöktől es Tharfifbol
aiandekot hoznak neki:
a3 Szereczin es Arabiabeliekis
aiandekozzak utet.
Le burulnak u előtte minden kiraliuk:Es
minden pogany nepek
ő neki ffolgalnak.
Mert a3 ő hozza kyalto feget meg fzaaditt'a:
Es a3 niomorultat
kinek ninczen fegetfege.
Az fegeenyhöz es fukölködöhöz irgalmas
lezón: Es a3 fegeeniöknek
lelkeket meg tart'a.
A3 c3alaradsagtul es hamifsagtul
lelkeket megh fzaaditt'a: Es draga lez
azoknak verök ő előtte.
[...?...]
[—hiányzik—]
Bűfseggel lezen akkor a3 gabona e3 földön: Es
ingado3 a3 ő g'ömlöczök

vigadoz az ő gwmölcze mint az Libanus hege: Es viragoznak az városban mikeppen az fw az mezőben. (17) Az ő neue öröcke valo lefzen miglē az nap meg marad: ő benne meg aldatnak minnaian az poganok kic fel magafztallak őtet.	a3 heg'eknek teteien. Viragoznak a3 nepek a3 Varafban: mint a3 mezőnek fuvei. A3 ő neue öröcke lezön es mind addig hirdet- tetik mig a3 nap lezön: Es mindön nemzetsegők ő benne meg aldatnak es boldognak mong'ak őtet. Az Jfraelnek Ura Jftene aldot leg'en: ki csak ő maga czuda dolgokat tezőn. Az ő diczősege ős neue aldot leg'en mind öröcke: Es mind az egez föld a3 ő diczősegevel tellies leg'en.
(18) Aldot legen az Ur Iften Izraelnek Iftene: ki csak ő maga nag' czudakat tefzē. (19) Es aldot legen az ő felfeges neue mīd öröcke: Es az ő diczősegeuel tell'ek be mind az egefz föld.	
di:	Diczős.

A 111/110. (*Confitebor tibi Domine in toto corde meo*) kezdete sem egyezik meg; egyes versek meg gyökeresen eltérnek. Az egyező kezdet a szöveg hagyományozásában általános. Az emlékezetben rögzült zsoltárkezdéshez ragaszkodtak legtovább. Fejből tudták a liturgiát, a kórusnak a kántor megtanította a soron következő tételeket, a graduál előttük csak az emlékezetet támogatta. A latinból készült fordítások helyesbítése folyamatában a javított zsoltárok kezdőverse változatlan maradt, vagy az egységesülés közben átvette másik szöveg hagyományból eredő zsoltár a szokásos kezdetet. Ez a zsoltár nem. A hagyománynak nem ugyanazon ágából ered. Az ágakban élő hagyomány korábbi összekeveredésére következtethetünk a fordítás feltűnő ingadozásából. Az elején a Batthyány/Ráday; később meg a Nagydobszai graduál krisztianizál erősebben.

BATTHYÁNY/RÁDAY GRADUÁL

Halakot adoc az en Uramnak Iftenemnek
tell'es fziuemből:
Az igazaknak tanaczokba es gwlekezetekben.

(2) Nag'ok az Iftennek czelekedeti:
Az ki rea fig'elmez
g'ön'örködik azokba.

NAGYDOBSZAI GRADUÁL

[D]iczerünk tegedet Ur Jften
tellies fivel :
A3 igazaknak tanaczokban
es g'ülekezetőkben.
Nag'ok a3 Ur Jftennek czelekedeti:
El vadnak tókelen mindenőknek akaratt'a
βerint.

(3) Valamit ő czelekedet es fzerzet: azok csak tífzteffegfek es ekeffek Es az ő igaffaga meg marad mind öröcke.	<i>Diczeretőfsek es nag'fagofsak az ő czelekódeti: Es a3 igafsaga meg marad mind örökkön örökke. Megh emlekőzik mind örökke a3 ő igeretiről :</i>
(4) Emlekezetet zerze az ő czudairul az keg'elmes es irgalmas Ur Iften	
(5) Eledelt ad ötet felőknek: Mert öröcke meg emlekezik az ő teftamentomarul:	[—hiányzik—]
(6) Es erős czelekedetit hirdeti az ő nepenek.	<i>Es a3 ő czelekódetinek hatalmat hirdeti az ő nepenek.</i>
(7) Hog' nekiek ada az pogan nepeknek örökfeget. Az ő tudoman'a igaffag es minden paranczolat'ta feg'hetetlen erőffeg.	<i>Hűfegőfsek neki minden paranczolati: meg erőfsittetnek örökkön örökke igafsagbol lőttenek es iga3 fseretetből.</i>
(8) Meg tartatik mind öröckön öröcke:Tífzta eg' ig'ew es igaz fziuw emberektől.	[—hiányzik—]
(9) Szabadfagot fzerzet az ő nepenek: Es igerde nekik az örök bodogfagot. Szentfeges es rettenetes az ő neue:	<i>Megh valtót küldte a3 Ur Iften az ő nepenek: meg hag'a mind örökke a3 ő paranczolat'tat. Szentfegős a3 hű kóróztienőknek es rettenetős a3 gonozoknak</i>
(10) Az Ifteni felelem az bölczefegnek kezdeti. Ez tudoman idueffeges azoknak kic ebben g'akorol'ak magokat: Ezeknek diczeretek meg marad mind öröcke.	<i>a3 ő neve: a3 bölczefegnek eredeti a3 Ifteni felelőm. Jó ertőlmők vag'on minden Iften felőknek: a3 ő diczeretők meg marad mind örökkön örökke.</i>
Diczőf: Mikep:	Diczőfsegh

A vasárnapi vesperásba tartozó 114–115/113. zsoltárban (*In exitu Israel de Aegypto; Non nobis, Domine*) még szemléletesebb a szöveg kiáltó eltérése. Korai és egymástól függetlenül használt, a helyi (egyházvidéki) hagyományban hamar meggyökerezett fordítások huzamos egymás mellett élését nevezhetjük meg okul.

BATTHYÁNY/RÁDAY GRADUÁL

Izraelnek Aegyptombol ki jöuefeben :
Jakobnak haza nepe ki iöue
az idegen nep közzwl.

NAGYDOBSZAI GRADUÁL

*Ifraelnek Aegyptombol valo ki iövefeben: a3
Iftennek nepe ki iöve
a3 pogany nepek közzül.*

(2) Sidofag lon meg fzentefe : Es Izrael ő hatalma. [...hiányzik...]	Lón Sydofagh az ő ſentfege: Es Jſrael a3 ő hatalma. A3 tengör meg lata es hatra foliamek: az Jordan vize hatra tere.
(4) Az hegek öruendezenek mint az kofoc: Es az halmok mint az baranok.	A3 heg'ek örvendözenek mint eg' kofok: Es a3 halmok mint juhoknak baranyi.
(5) Mi dolog te hozzád tenger hog el futal: Es te Jordan vize hog' hatra terel.	Mi lele teged tengör hog' hatra foliamal: Es te iordan vize hog' hatra terel.
(6) Mi dolog ti hozzatok heg'ek hog' öruendeztek mint az kofok: Es ti halmok mint az iuhoknak baran'i.	Miert örvendöztök heg'ek mint eg' kofok: Es ti halmok mint eg' baranyok.
(7) Az Iftennek orczaiatul fel indittatek az föld Jacobnac Iftenenek orczaiatul.	Az Ur Jſtennek előtte meg indula a3 föld: a3 kerezt'enöknek Jſtene előt. Ki az
(8) Ki az kő fziklakot allo vize fordította: Es nag' köueket fol'o vizekke.	<... a vers folytatása hiányzik! ...> [] 013
(9) Nem mi nekŵk ur Iften nem mi nekŵnk: hanem csak az te neuednek ad az diczeretet.	[Nem az] mi erdömünkéből Ur Jſten nem a3 mi erdömünkéből: hanem csak a3 te nevednek adgad a3 tiztőſegöt.
(10) Az te irgalmaffagodert es igaffagodert ſegits es otalmaz minket: hog' valaha nem mondhaffak az poganok hol uag'on az kereft'eneknek Iftenek.	A3 te igafsagodert es irgalmafsagodert ſegic3 es oltalma3. hog' valaha ne mondg'ak a3 poganiok hol vag'on a3 kereztienökk Jſtene.
(11) Mert az mi Iftenwnk menyorſzagban vag'on: Es valamit akar mindent meg ſzerez.	Mert a3 mi Jſtenünk menyorſzagban vag'on: Es valamit akar mindönt megh ſöröz.
(12) Az pogan'oknac pedig baluan Iftenek aran'bol es ezŵstból öntettenek: Es emberektől czinaltattanak.	A3 poganioknak penig balvany Jſtenök aranybol es ezüstből öntettek: Es emberóktól czinaltattak.
(13) Szaiok vag'on es nem ſzolhatnak: Sze- mek uag'on es nem lathatnac.	Szaiok vagion es nem ſolhatnak: [—hiányzik—]
(14) Fwlc vagon es nem halhatnak : Orroc vagon es nem illatozhatnac.	Orrok vagion es nem illatozhatnak.
(15) Kefzek vag'on es nem foghatnak: Labok vag'on es nem iarhatnak es az ő torkokkal nē wuölthetnek.	Kezők vagion es nem foghatnak: Labok vagion es nem iarhatnak es a3 ő torkokkal nem ivölthetnek.

(16) Oll'anak leg'enek azok is az kic czinallak öket :Es mind azok is az kic azokban bizakodnak.	Ollianok legenek azok kik czinallak azokat: Es mind azok kik azokban biznak.
(17) Israelnek nemzetfege bizek az Ur Iftenben: Es az Ur Iften lön ö nekik fegedelmek es othalmok.	Ifraelnek nemzetfege bizek a3 Ur Iftenben: Es a3 Ur Iften lön ö nekik fegedelmök es othalmok.
(18) Aronnak nemzetfege bizek az Ur Iftenben Es az Ur Iften lön ö fegedelmek es othalmok.	Aaronnak nemzetfege bizek a3 Ur Iftenben: Es a3 Ur Iften lön ö nekik fegedelmök es othalmok.
(19) Az Ur Isten emlekezek mi rolunk: Es minket meg alda.	A3 Ur Iften emlekezek mi rolunk: Es minket meg alda
(20) Meg alda Izraelnek nemzetfeget: Meg alda Aronnac nemzetfeget.	Meg alda Ifraelnek nemzetfeget meg alda Aaronnak nemzetfeget.
(21) Meg alda mindenket kik felik ötet: kifdedeket nag'okkal eg'etemben.	Megalda mindeneket kik felik ötet: kifdedöket magokkal eg'etemben.
(22) Oeregbicze Iften az ö aiandekat mi raitunk: Fiainkon es minden ö benne hiuökön.	Öregbicze Iften mi raitunk az ö aiandekat: fiainkon es minden ö benne bizokon.
(23) Aldg'on meg minket az Ur Iften: ki mennet es földet teremtetete.	Algion meg minket a3 Ur Iften: ki mennyet földet teremtetete.
(24) Az menn'et az Ur Iften maganac valasztotta: Az földet penig ada az embereknek lako hel'wl.	A3 mennyet a3 Ur Iften maganak tulaidonitotta :Es földet penig a3 emberöknek.
Diczö.	[*] Nem a3 holtak diczernek tegöd Uram Iften: Sem, azok kik pokolra fálnak. De mi kik itt elünk aldunk tegedet Uram Iften: matul fogvan mind örökkül öröкке.

A héber szerinti 114. és 115. zsoltár a Vulgatában 113. Erre protestáns graduálok utalnak (*Non nobis, Domine*), így az Öreg graduál: *Vulgo superiori annecti solet*. Mindkét graduál latin egybefoglalás szerint tartalmazza a zsoltár-párt. Szövegük egyezése helyenként teljes, másutt eltérésük gyökeres. Erőteljesen krisztianizálnak. A Nagydobszai graduál zsoltára nem külön függelék tartalmaz (a reformáció korabeli állapotokra való reflexióként volna érthető), hanem megvan az a két záróverse is, amely kihullott a Batthyány/Ráday graduálból (inkább forrásukból). A toldalék egyáltalán nem önkényes. Liturgikus magyarázata van, bizonyos alkalommal az elmaradó antifóna szövege

(repetendaként) beilleszthető a doxologia elé. Fenyegetett és sokat szenvedett gyülekezetben jó oka volt ilyen könyörgés beillesztésének.

VULGATA

Non mortui laudabunt te,
Domine: * neque omnes,
qui descendunt in infernum.
Sed nos qui vivimus, benedicimus Domino, *
ex hoc nunc et usque in saeculum.

KÁLDI GYÖRGY 1626

*Nem a' halottak ditsérnek téged Uram: fem
minnyájan, a' kik pokolra fázlnak.
Hanem mi, a' kik élünk, áldgyuk az Urat,
mostantól-fogva, és örökké (17–18).*

A Batthyány/Ráday graduálból hiányzók körébe tartozik utolsó szemelvényünk, a 118 (*Confitemini Domini quoniam bonus*) zsoltár. Két (összefüggő) változatát őrzi a Nagydobszai graduál. Egyik zsoltárváltozat szövege sem teljes, és nem is egészen pontos folytatása egyik a másiknak. Vagy sajátosan alakult így a szertartásban, vagy időközben megcsönkült a szöveg, és attól kezdve így másolták. Mintha eredetileg megosztották volna (azaz dividált volna), amelynek bevezető verse talán egykor megismétlődött a második szakasz elején. Ilyen megoldást az Öreg graduálban (1636) is találunk. Ez a magyar protestáns szertartásos zsoltározás sajátossága.²⁰

A zsoltár szövege nem hasonlít igazán sem a Huszár Gál-féle változathoz (1574), de Bencédi Székely István (1548) vagy Heltai Gáspár fordításához sem. A Heltai-féle változatot azért idézem, mert szinte modernebbnek érezzük ezt az 1560-ban megjelent fordítást a kéziratos XVII. századi szöveghez képest. Szemlélteti ez, hogy bármilyen úton-módon jutott el az 1600-as évek elején (vagy korábban) a zsoltár szövege a Nagydobszai graduálba, okkal gyaníttjuk, hogy sokkal korábbi, ezért Heltaiénál korábbi nyelvállapot jellemzőit és fordítási gyakorlat jellemzőit őrizte meg. Minden graduálra érvényes, hogy akarva-akaratlanul és legalább nyomokban a maga koránál előbbi szokást tükröz helyesírásában is. A Batthyány graduál is csupán részben egyezik a másolása idején általános nyelvhasználatot és helyesírással, különösen a kézirat elején. Erre Czeglédy Sándor fél évszázada rámutatott.²¹ Mintegy a Székely István korának képviselőjeként tekinthetjük egyik-másik zsoltárt, tartózkodva minden eltűzött következtetéstől. A Nagydobszai graduálban mindkét zsoltárszakasz kezdetén a *confiteor* = *vallást tesz* fordulat áll. Huszár

²⁰ Vö. FEKETE 2001.

²¹ Ld. CZEGLÉDY i. m. l. főntebb 8. jegyz.

Gálnál a zsoltár kezdete (a héber szerint): *Diczéretec az Vr Istent*; Székely Istvánnál pedig *Halat adgatos az vrnak*. A Nagydobszai gra-duál régiesebb hagyományú; például hasonló, korábbann szokásos kezdtetet találunk a Keszthelyi és a Kulcsár kódexben: *Valijatok vrnak*.

A 118/117. zsoltárban (*Venite, confitemini Domino*) nincs szükség az egyes szavak és szerkezetek egymáshoz viszonyított eltérésének jelölésére, hiszen ez a kétféle fordítás szövegileg szinte semmiben nem rokonítható.

HELTAI GÁSPÁR (1560)

Halát adgatos az Wrac, mert ió: es
őőcke valo
az ő irgalmasága.

Mondgya moft Aaronnac háza:
es őőcke valo
az ő irgalmasága.
Mondgya most,
kic az Wrat félic:
es őőcke valo
az ő irgalmasága.
A nyomorúfágban fegetfégűl hiuám az
Wrat:
es nagy kegyelmességel
az Wr meg-halgata engemet.
Velem vagyon az Wr
nem félec: Mit miuelhetne
az ember raytam?
Velem vagyon az Wr, én fegetfém: es
győnyőűfégemet
látom azzokon,
kic engemet gyűlőlnec.
Iob bízni az Wrba: hogy nem mint bízni
az emberbe.
Iob reménfeget vetni az Wrba
hogy nem mint reménféget vetni a
feiedelmőkbe.
Minnyáian a pogánoc
kőnyűl vőttec engemet:

NAGYDOBSZAI GRADUÁL (C. 1600)

*Jövetők el teg'etők vallaft az Urnak
mely igön io: Mert őőcke megh marad
az ő irgalmasága.
[O]h te Jfrael mong'ad mostan
az Ur mely igön io: Mert őőcke megh marad az
ű kőnyőűletősege.
Aaronnak háza mong'a mostan:
mert őőcke megh marad
az ő kőnyőűletősege.
Noza mong'atok mostan
kik felitők az Urat:
mert őőcke megh marad
az ő kőnyőűletősege.
En haborufagomban
hytam az Urat:
Es megh halgatot engőmet
az magasagbol.
Sőt ennekem fegetfém csak az Ur:
Nem felők hogy ennekem
arczon az ember.
Kiraliuknak kirallya
ennekem fegetfém:
Ennek okaert meg uetfém
ellenfegetmet.
Az Urban iob remenleni es bizni:
Hog' fem mint az emberben.
Nekőmis iob remenleni az Urban:
hog fem mint az feiedelmekben.

De fok nepek kőniűl vettek engemet:
De az Urnak nevevel*

De az Wrac neuébe leuágom őket.	<i>megh g'őztem őket.</i>
Am bátor környül vegyenec:	<i>Kórniül uettek mint řinten</i>
De az Wrac neuébe levágom őket.	<i>a3 mehek:</i>
Környül vegyenec engemet mint a mehec:	<i>Es ugy megh řaraztanak</i>
geriedgyenec mint a tűz a tűuifsec kőze:	<i>mint a3 tűz tűvifseket</i>
De én az Wrac neuébe leuágom őket.	<i>de a3 Urnak neveben</i>
Taßbigálua taßigalánac,	<i>megh birtam őket.</i>
hogy leefném:	
De az Wr megfegite engemet	<i>Oda ki uettettem hog el efnem:</i>
Az Wr az én erőfégem	<i>De a3 Ur hozza vótt engemet.</i>
és dichiretem: es ő megřabaditot enge-	<i>Nag erőfegőm</i>
met.	<i>es dicőfegőm a3 Ur:</i>
Vigafágnac es egřabadulásnac řauát	<i>Es ő lőt ennekem řabadulařomra.</i>
hallyác	
az igazaknac fátoriba:	<i>Az örőmnek es iduőfegnek</i>
Az Wrac iobia chelekőtte	<i>ott vag'on řava:</i>
eřt a hattalmafságot.	<i>a3 igazaknac g'őlekezetőkben.</i>
	<i>Kinek iob karia tót engőmet erőře:</i>
	<i>Es az ő iobkaria magafřtal řől engemet.</i>
	<i>Az Ur iob kariaual tót engemet erőře:</i>
	<i>Es megh [nem] halok de elők:</i>
	<i>es hirdetőm az ő czelekődetit.</i>
	<i>Mong'atok mindniaian: aldot a3 ki iüt</i>
	<i>a3 Urnak neveben.</i>
	<i>Megh aldunk titőket az Urnak hazabol:</i>
	<i>az Ur řften</i>
	<i>řől virradot minekünk.</i>
	<i>Keřitřetők innepet</i>
	<i>nag' řűrőřeggel:</i>
	<i>mind a3 oltarmak řarvaiglan.</i>
	<i>Teg'etők vallařt a3 Urnak :</i>
	<i>mert örőkke vag'on</i>
	<i>a3 ő irgalmafsága.</i>

[... ...]

Aldot az, a ki iő
az Wrac neuébe:
Tűteket áldunc meg, kic az Wrac
házábeliec vattoc.
Az Wr az Iten, ki meg iel őnt miněkűnc:
Meg ekőřsitétec az innepet zőld ágoćkal,
mind az őltárnac řaruáig.
Te vagy én Iftenem:
tegedet felmagařtallac:
En Iftenem tégedet dűchőittlec.
Hálát adgyatoc az Wrac, Mert ió, és
őřőćké való
az ő irgalmafsága.

Az első szakasz (vagy változat?) tartalma a zsoltár következő verseiből tevődik össze: 1–16, 26–29. Az elmaradó részt — toldalékolva — más szakaszba iktatták. Az első szakasz invitorium jellegű zsoltárkezdetre utal az egykori liturgikus helyre, ennek mibenlétét alább látjuk. Kár, hogy ezt nem magyarázza valamilyen korabeli rubrika, így következtetésekre kényszerülünk. A második szakaszhoz sajátosan a zsoltár kezdőversére visszaautaló incipit járul.

Ezt a latin incipit ismé-telt odajegyzése nyomatékositja (118/117): „*Ex Pfalmo eodem. CXVII. Confitebor tibi Domine &c.*”

HELTAI GÁSPÁR (1560)

NAGYDOBSZAI GRADUÁL

Dorgálua dorgált vgyan
engemet az Wr: De a halálnac nem adot.

Nífsatoc meg ennekem az igafságnac kapuit:
bemegeyek azzokon, es felmagasztalom az
Wrat. Ez az Wrnac kapuia: az igazac
bemennec azzon.

Tégedet dichirlec, Miert hogy meg alaßtál
engemet:
es ifmet meg Babaditottal.

A kő, melyet meg vetőttenec
az építőc: Begelet kozo lőt.
Az Wrtol lőt ez
es chodálatos dolog a mi bómunknec előtte.

Ez a nap, melyet az Wr berzet:
őrüllýunc es őruendőzzunc azzon.

O Wram, légy fegitfégel:
o Wram adgy előmentet.

Te vagy én Iftenem:
tégedet felmagasztallac:

En Iftenem
tégedet dűchőittlec.

Hálát adgyatoc az Wrnac,
mert ió, es őrőcké valo
az ő irgalmafsága.

Uallast tezők te neked Ur ā: Mert te megh
halgattal engemet. Jgen megh janiargatuan meg
janiargata engemet: De a3 halálnac nem ada.

Diadalom ueuőnek nyífsatok megh
a3 igafsagnac kapuit: a3okon be meg'ők es
vallaft tezők az Urnak.

Be mennek ezőn a3 Urnak kapuian:
C3ak a3 Urnak hiuei.

[hiányzik]

Es a3 mely kőuet a3 miuefők megh vetőttek: a3
lőt a3 begeletnek feie.

Ninczen ez eg'ebtől jenkitől:

hanem, a3 Urtul lőt es c3űdalatos
a3 j3ómei előtt.

E3 ama3 nap melliet a3 Ur b3örzót:

Jertők el őruendg'ünk es vigadg'unk ez napon.

Dic3ősegek es iduősegek feie Uram
j3abadic3 megh engemet: Oh Uram fyes hamar
en hoz3am.

Őruendőzejsel uallaft tezők te neked en

Iftenem: En Iftenem uag' te

a3ert őrvendők te benned.

Kereztienekek Iftene uallaft tezők meghis te
nekód: Mert lőttel enneköm j3abadula3omra.

Dic3ősegh. Mikeppé.

A zsoltár második szakasza (inkább változata) a 21, 18–20, 22–25. vers és még egy élükre helyezett vers, végül ismét toldva az említett szertartási gyakorlatba illő fohással. Ez a toldalék szintén krisztianizál sőt aktualizál (nincs forrás, amely elárulná, milyen történelmi eseményre utal), és a zsoltár szövegétől teljesen független. Miként a fentebbi hasonló részlet, a zsolozsmázásnak ahhoz a hagyományához kapcsolódik ez a toldalék–könyörgés, amely szerint a praecesen egyéni imádságot, protestánsoknál közösségi, a közösségért

mondott fohászt fűzhettek az elhangzott zsoltárhoz. Ez a hazai (esztergomi) hagyományban már nem található meg, ám Huszár Gál csaknem minden zsoltárhoz fűzött imádságot a szertartásban járatlanabbak kedvéért mintául.²² A továbbkutatás némi szerencsével arra is fényt deríthet, hogy ez a jelenség egyedi-e a Délvidéken, vagy megvolt-e másutt, vagy talán szélesebb körben elterjedt protestáns gyakorlat? Most csak ezt a maradványát nevezhetjük meg.

Szélesebb körben a *hallott, hallgatott* anyanyelvi szertartás hatott. Nyelvi-
leg és lélektanilag egyaránt. Hangsúlyozza ez a mellőzhetetlen tény egyfajta
pédikatori fordítóstílus hasznát. Kevésbé méltathatta a reformáció-korabeli
társadalom a filológiailag igényes, tudós fordítás értékeit, ez huzamosabb
ideig még az írni-olvasni tudók vékony rétegéhez is nehezebben juthatott el.
Nyelv, szertartás és társadalom egymásra hatásában az elhangzó, a hallásból
ismert (meg is tanult) zsoltárszöveg érvényesült (széles körben kizárólag csak
ez), jó ideig csupán iskolázottak körében képzelhető el otthoni és egyénileg
olvasott vagy énekelt zsoltárszöveg. Nyelvi és szertartási hatása tehát a prédi-
katori magyarátnak volt, amely alkalmazta a tartalmat a hallgatókra (appli-
kálta), helyenként átértelmezte, parafrázálta; a formálódó tudós norma és a
művelt értelmiségiek elvárása helyett ezt gyakorolta, nem pedig a humanista
filológiát művelte. A hebraizáló irányzatra egy évszázada a főntebb hivatko-
zott Horváth Cyrill figyelmeztetett.²³ Ez a prédikátorok körében csupán kor-
látozottan érvényesült. A latinos hagyomány és a prédikatori fordítóstílus
soká, még a XVIII. század elején is jelen volt a szertartáson elhangzó zsoltá-
rokban, amelyeket a graduálok őriztek meg korunkra.

Feltárult — miközben áttekintettük egymás mellett a Nagydobszai és a
Batthyány/Ráday graduál zsoltárait az azonos szövegűektől a jobban, végül
teljesen eltérőig —, hogy mely különbségek nem gépies másolás és nem is
tipikus tévesztés következményei, hanem ezeket a mögöttük rejlő fordítás
fajtája, irányzata okozta. Az eltérő igényű fordítások és/vagy források egy-
más mellett élése sürgeti az aprólékos vizsgálatot; ezekből gyűlhetnek ada-
lékaink az egykor széles körben gyakorolt szertartások szövegeinek hagyo-

²² Ld. imádságainak kiadását HUSZÁR & HUSZÁR 2002.

²³ HORVÁTH 1905.

mányozásához. A zsoltárok nyelve, fordítása szertartáson, szertartási célra alakult ki, maradt fenn és módosult. Önmagukban jelentéktelen későbbi (XVII–XVIII. századi) kihúzások, sorok közé írt változtatások módjára folyhatott évtizedekkel korábbi időben a többféle (más-más fordításból eredő) zsoltárszövegek egymásra hatása. Velük magyarázhatjuk, hogy miként alakult ki az élő és napi szertartásban (amelyet az írásba foglalás részben rögzített) a kisebb-nagyobb mértékben egyező vagy némileg eltérő, néhol részletekben szeszélyesen változékony zsoltárszöveg. Ezekhez mérve a tudós fordítók, szerkesztők nyelvi és eszmei munkásságát még többre és árnyaltabban értékelhetjük.

IRODALOM²⁴

- BOBROVSZKY 1980 = BOBROVSZKY Ida, B.: *A XVII. századi mezővárosok iparművészete. (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen).* Bp. 1980.
- BOROS 1903 = BOROS Alán [Vince]: *Zsoltárfordítás a kódexek korában.* Budapest, 1903.
- BROCKHAUS 1984 = BROCKHAUS–RIEMANN: *Zenei lexikon.* Bp. 1984.
- CZEGLÉDY 1961 = CZEGLÉDY Sándor: A Batthyány-kódex és az Óvári graduál közös leírója. = *Magyar Könyvszemle* 77 (1961) 247–263.
- CZEGLÉDY 1963 = CZEGLÉDY Sándor: A Batthyány-kódex kisebb testvére: a Ráday graduál. = *Magyar Nyelv* 59 (1963) 24–29.
- CZEGLÉDY 1978 = CZEGLÉDY Sándor: Megifjodó öreg graduálok. = *Confessio* 2 (1978/4) 68–78.
- CSOMASZ TÓTH 2003 = *Hagyomány és haladás. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születése 100. évfordulójára.* Szerk. és s. a. r. Bódis Tamás. Budapest, 2003. 333.
- FEKETE 1998 = Alkúto, alkúttója. [Bibliafordításaink és kegyességi könyveink egy régi szóalakja.] = *Magyar Egyházzene* VI (1998/1999) 63–66.
- FEKETE 2001 = FEKETE Csaba: Szakaszolt zsoltárok. = *Magyar Egyházzene* VIII (2000/2001) 419–430
- FEKETE 2003: FEKETE Csaba: Az Öreg graduál ötvenegyedik zsoltárának forrása. = *Magyar Nyelvjárások* XLI (2003) 167–174.

²⁴ Itt csupán a szűkebb szakirodalomra hivatkozom, mert írásom előtanulmány a délvidéki graduálok teljesebb áttekintéséhez. Vö. a témakör válogatott irodalmára FEKETE 2010A. átdolgozva megjelenik a *Magyar Egyházzene* XIX (2011/2012). évfolyamában.

- FEKETE 2009a = FEKETE Csaba: A Bélyei graduál leírói. = *Sárospataki Füzetek* 2009/3 77–94.
- FEKETE 2009b = FEKETE Csaba: Graduálszerkesztés vagy graduálmásolás? = *Magyar Egyházzene* XVI (2009/2010)
- FEKETE 2009c = FEKETE Csaba: Graduált rendelő levél (1650). = *Sárospataki Füzetek* [XIII] 2009/2 75–81.
- FEKETE 2010a = FEKETE Csaba: A délvidéki graduálok és a viszonyítás megoldatlanságai. [Kézirat, kiadatlan.] <http://biblia.drk.hu/texts/show/32>
- FEKETE 2010b = FEKETE Csaba: Graduálszerkesztés vagy graduálmásolás? = *Magyar Egyházzene* XVI (2009/2010)
- FEKETE 2011a = FEKETE Csaba: A délvidéki graduálok egy zsoltárpárjának tanulságai. [Kézirat, kiadatlan.] <http://biblia.drk.hu/texts/show/32>
- FEKETE 2011b = FEKETE Csaba: Ó, Jézus, egek harmatja. Kanciók és himnuszok a délvidéki graduálokból. = *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére.* Szerk. Imre Mihály – Oláh Szabolcs – Fazakas Gergely Tamás – Száraz Orsolya. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. 179–193.
- FEKETE 2011c = FEKETE Csaba: Az Öreg graduál Psalteriuma. = *Református Szemle* 104 (2011) 375–396.
- FERENCZI 1997 = FERENCZI Ilona (kiad. és bev.): *Graduale Ráday saeculi XVII.* Bp. 1997. 30. (Musicalia Danubiana 16.)
- HORVÁTH 1905 = HORVÁTH Cyrill [József]: A Batthyány-codexről. = *Irodalomtörténeti Közlemények* 15 (1905) 129–148, 257–292.
- HUSZÁR & HUSZÁR 2002 = HUSZÁR Gál & HUSZÁR Dávid: *Imádkozó könyv 1561, 1574, 1577.* S. a. r. bev. és mutatózta FEKETE Csaba. Debrecen, 2000. [2002]. (A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Gyakorlati Teológiai Tanszékének tanulmányi Füzetei 10. — Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 2.)
- KÁLMÁN 1881 = KÁLMÁN Farkas ismertetése = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1881, 81–84, 112–115, 148–150.
- KOZMA–LADÁNYI 1982 = KOZMA Borbála, L – LADÁNYI Sándor: *A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének (Budapest) kéziratkatalógusa. 1850 előtt kéziratok.* Bp. 1982. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai. Catalogi manuseriptorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae as-servantur. 5)
- MOLNÁR–NAGY 2003 = *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből.* Szerk. A. MOLNÁR Ferenc és M. NAGY Ilona. Debrecen, 2003. 139–147. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 4.)
- SEPRŐDI 1913 = SEPRŐDI János: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gyulafehérvárt 1912. október 12–14. mapján tartott hetedik vándorgyűlésének emlékkönyve.* Kolozsvár, 1913. 132–140.

STOLL 2002 = STOLL Béla: *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Bp. 1963. 2. jav. bőv. kiad. (1542–1840). Bp. 2002.

SUMMARY

CSABA FEKETE

The Psalter of the Nagydobsza Gradual

The term '*gradual*' has a special Hungarian Protestant connotation. It is a Service Book, which consists of items selected from the Antiphonale, Responsoriale, Passionale, and Psalterium, also in addition a few Kyrie, Gloria, Sanctus, Credo, but no Graduale or Benedictus at all. So it is in no way braching off to the Graduale Romanum. The mediaval legacy of plain chant in native Magyar tongue survived and kept in ceremonial use by the Reformed Church in Hungary up to the middle of the XVIIIth century.

The present paper compares the text of psalms, and clears up textual diversity of the mutilated Psalter incorporated in a gradual of the Nagydobsza congregation (South Hungary, County Baranya), copied in the first decade of the XVIIth century, wich contains today not more than 37 psalms, canticum Mariae et Zacharia, et the Athanasian Creed. The first full Hungarian Bible was published in 1590, but two earlier translations of the Psalter were printed in 1538 and 1560. Yet some of the psalm translations used in liturgy has not been selected from these, nor from those of humanist scientists, and are philologically loose paraphrases of the latin. Partly they became corrected according to Hebrew, others not. These psalm texts however were well worded and effective to be known by hearing, and so had influenced thought and service. So traditional psalms cannot be easily uprooted or replaced by more exact translations. On the other hand there was no officially appointed translation to be exclusively used in reformed service. So translations of different styles survived side by side in daily service as far as the old shape of liturgy being upheld.

(Translated by the Author)